

Društvenopolitičke implikacije etnokonfesionalizma – primjer Bosne i Hercegovine

Originalni naučni članak

Duško Trninić

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Bosna i Hercegovina

dusko.trninic@fpn.unibl.org

Savremeni religijski trendovi obično govore o individualizaciji i privatizaciji religijskih osjećanja, što je najčešće izraženo kroz maksimu vjerovanja bez pripadanja (Davie, 1990), dok je u Bosni i Hercegovini obrnuta situacija. U posljednjoj deceniji prošlog i početkom 21. vijeka svjedočimo oživljavanju i revitalizaciji religije, kao i usponu kolektivističke religije i religioznosti. Visoka stopa religijske i konfesionalne identifikacije, kojoj smo svjedočili na popisima stanovništva 1991. i 2013. godine, nije bila motivisana jedino vjerskim već prije društvenim, istorijskim, političkim i kulturološkim razlozima, koji su pratili tok društvenih kretanja i promjena. Religijska pripadnost, koja je ranije, tokom socijalističkog društvenopolitičkog uređenja, bila duboko u privatnoj sferi življenja, sad postaje društveno poželjna, a religijska identifikacija bitna identitetska odrednica. Religijsko se tako potvrđuje kroz nacionalno i obrnuto – nacionalnost biva neraskidivo vezana za religijsku pripadnost i time postaje smetnja integraciji i demokratizaciji. Teorijskom analizom i sintezom dosadašnjih istraživanja, novijih trendova u sociološkom proučavanju religije, nastoji se sagledati religijska situacija u bh. društvu, koja se iskazuje od obnove i povratka religije u javni prostor do njezinih ideoloških manifestacija. Navedeni pristup religijskom značajan je iz bar dva razloga: teorijski – jer korespondiraju sa zaokretom u savremenoj sociologiji religije, koji je usmjeren prema odgovoru na pitanje kako, nasuprot ranijem – zašto se vjeruje; dok sa druge strane, možda i važnije, ako pravilno sagledamo odnose u Bosni i Hercegovini, imamo društvenopolitičke razloge, gdje nam ponuđeni odgovori bitno mogu pomoći u rješavanju odnosa crkve i države, odnosno jasnog određivanja mjesta religije u javnom životu i njene uloge u savremenim društvenopolitičkim kretanjima i promjenama.

Ključne riječi:

religija, religioznost, revitalizacija religije, konfesionalizam, Bosna i Hercegovina

Socio-political implications of ethnoconfessionalism - the example of Bosnia and Herzegovina

Duško Trninić

University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences, Bosnia and Herzegovina

Contemporary religious trends usually speak about individualisation and privatisation of religious feelings, most often expressed through a maxim of believing without belonging (Davie, 1990), whereas in Bosnia and Herzegovina the situation is different. In the last decade of the last century and the beginning of the twenty first century, we witness restoring to life and revival of religion, as well as a rise of collectivist religion and religiousness. High rate of religious and confessional self-identification, which we witnessed during censuses in 1991 and 2013, was not motivated only by religious, but primarily by social, historic, political, and cultural reasons, which followed the flow itself of social movements and changes. Religious belonging, which earlier, during the socialist socio-political system, was (held) deep down in private sphere of people's lives, now becomes socially desired, whereas religious identification, (becomes) an essential identification determinant. Hence, it seems important to pose following questions – What kind of religion are

we dealing with here? Is the high rate of religious and confessional self-identification in our society determined by proper spiritual/religious needs or simply by the desire to, through the religious belonging, preserve ethnic/national uniqueness and establish differentiations towards others? The answers to these questions are significant for at least two reasons: in theory, because they correspond with the shift in contemporary sociology of religion, which is directed towards the answer to the question of how, as opposed to the previous one – why we believe; whereas, on the other hand, perhaps even more importantly, if we properly view the relationships in Bosnia and Herzegovina we have socio-political reasons, where the given solutions can significantly assist in resolving the relationship between a church and state, i.e. a clear position of religion in public life and its role in modern socio-political movements and changes.

Key words:

religion, religiousness, revival of religion, confessionalism, Bosnia and Herzegovina

---

Uvod

Društvena teorija, tačnije – discipline koje neposredno istražuju religiju i njene društvene manifestacije, markirale su nekoliko dominantnih trendova unutar kojih se kreću religija i religioznost, kako kod pojedinaca, tako i u kolektivnom životu savremenih društava. Od kraja osamdesetih godina prošlog, pa sve do početka treće decenije 21. vijeka, svjedočimo ponovnom oživljavanju, odnosno revitalizaciji religije i religioznosti, što bitno mijenja ranije prihvaćene teze unutar sociologije religije (kao i drugih srodnih naučnih disciplina) o sekularizaciji kao dominantnoj paradigmi kada su u pitanju javne, a prevashodno društvenopolitičke manifestacije religijskog u modernom društvu. Ranije prihvaćene teze, prema kojima viši stepen modernizacije podrazumijeva manje religije, nisu se pokazale tačnim, te se unutar savremene sociologije religije sve više govori jezikom *zaokreta*, koji ide prema desekularizaciji i nanovo oživljenoj religiji, koja sve više zauzima javni prostor, naročito onaj koji je bio određen za politiku i političko djelovanje (Bell, 1977; Berger, 2008; Vrcan, 1999).

Kao neke od dominantnih trendova unutar kojih se kreću savremena religija i religioznost možemo navesti sljedeće: individualizaciju religijskih osjećanja (pojedinci se više opredjeljuju za vjerovanje, a manje za religijsko pripadanje); transformaciju tradicionalnih religijskih organizacija (crkve, kao dominantni oblici religijskog organizovanja, gube svoj primat, a pojedinci se sve više usmjeravaju prema malim vjerskim zajednicama i novijim religijskim pokretima); pluralizaciju sociokulturnog života (koja ide, bar što se religije tiče, prema vjerskom sinkretizmu, odnosno stvaranju novijih oblika vijernosti i duhovnosti); medijalizaciju religije (prenošenje religijskih poruka i njihova transmisija posredstvom masovnih sredstava komuniciranja i društvenih mreža); demokratizaciju kulture (relativizacija religijskih sadržaja i promjena religijskog obrasca, koja ide u pravcu odbacivanja sudbinske religijske određenosti i njene zamjene slobodno izabranom identitet-skom preferencijom); religijsku samoidentifikaciju (ljudi odbacuju tradicionalno i manifestno, odnosno pojavno ispoljavanje vezanosti za neko religijsko učenje, opredjeljujući se za samoduhovnost ili vjernost nekoj vjerskoj ideji); emancipatorsku ulogu religije (društvena usmjerenost religijskih organizacija i vjerskih zajednica,

kako bi se omogućila socijalna podrška svima koji su u stanju potrebe); i, konačno, ideološke manifestacije religije i religijskog (koje podrazumijevaju religizaciju javnog prostora, prije svega, onog političkog, u cilju stvaranja monoetničkog društva, kako bi se onemogućila demokratizacija i integracija u širi svjetski kontekst) (Trninić, 2018).

Navedeni trendovi ukazuju nam na vrlo širok opseg manifestovanja religije, kao i njene uključenosti u društvenopolitički život savremenog društva, koji se kreće od prožetosti individualnog života religijskim učenjima, preko socijalne uključenosti religija u društvenu zajednicu, pa sve do njene aktivne političke prakse, koja zatvara društvo, onemogućava njegov razvoj i, na kraju, društveni život uništava i razara. Stoga se čini opravdanim govoriti i o pomaku unutar savremene sociologije religije, koja je danas više usmjerena na teorijsko i empirijsko istraživanje dezintegrativne društvene uloge religije, nasuprot njenoj ranijoj usmjerenosti, kod klasika i utemeljivača discipline, koji su insistirali na govoru o značaju religije za integraciju društva (Berger, 2008). Ukoliko je religija i imala integrativnu ulogu u prvobitnom društvu, danas je obrnuto, te možemo reći kako ona, kroz svoju ideološku i političku funkciju, moderno društvo dodatno usložnjava, sprečava povezivanje i umrežavanje. Dezintegrativna funkcija religije posebno dolazi do izražaja u postkonfliktnim društvima, koja su opterećena identitetskom ulogom religije, kada se ona koristi kao sredstvo identifikacije u cilju uspostavljanja razlike prema drugim etničkim i vjerskim grupama, gdje su ekonomska i egzistencijalna očekivanja ograničena, a društvenopolitički sistem je na niskom stepenu demokratizacije i političke kulture. Kada su normalna društvena očekivanja iznevjerena, religija više nije lična i pojedinačna, već postaje stvar kolektivnog izbora i obaveze prema društvu, etničkoj i(li) nacionalnoj zajednici, takva religija koristi se kao „uže“, kako bi se etnija i(li) nacija uvezala i spasila od onih koji hoće da joj uzmu posebnost (Pace, 2009).

U radu se postavljaju dva cilja. Navedeni trendovi i noviji teorijski pristupi u sociološkom istraživanju religije nastoje se dovesti u vezu sa situacijom u Bosni i Hercegovini, kako bi se odredili dominantni pravci unutar kojih se manifestuje religijsko u bosanskohercegovačkom društvu. Složenost društvenopolitičkog uređenja, ratni sukob, postsocijalistička tranzicija i stalna opterećenost identitetskim razlikama, samo su neki od razloga bitnih za pravilno sagledavanje i pozicioniranje religijskog u širem društvenopolitičkom kontekstu. Obnova religioznosti i povratak religije u javni život i prostor, kojima svjedočimo u posljednjoj deceniji 20. vijeka, bile su povezane sa oživljavanjem individualne i kolektivne svijesti o etničkoj pripadnosti. Time dolazi da preklapanja konfesionalnog i etničkog identiteta, odnosno religijsko se potvrđuje kroz nacionalno, dok etničko postaje sastavnim dijelom vjerskog identiteta. Na taj način uspostavljena veza između religije i nacije, odnosno pojava etnokonfesionalizma, onemogućava integraciju i demokratizaciju u Bosni i Hercegovini, jer se prevashodno radi o višekonfesionalnom i multietničkom društvu, koje ne trpi religijski i nacionalni ekskluzivizam. Iako je sproveden relativno

mali broj empirijskih istraživanja, koja su problematizovala vezu između vjerskog i etničkog identiteta, odnosno religije i nacije, lako je uočljivo da postoji podudarnost religijske i etničke pripadnosti, izraženo kroz visok stepen konfesionalne (samo)identifikacije. Međutim, važno je „naglasiti da religijska/ konfesionalna samoidentifikacija nije istoznačna sa religijskom participacijom, i nije rijetkost da je stepen religijske, odnosno konfesionalne samoidentifikacije, po nekoliko puta veći od stepena religijske participacije“ (Abazović, 2020, p. 166).

Rad predstavlja teorijsku analizu i sintezu dosadašnjih istraživanja i dominantnih socioloških pristupa religiji, koja se oslanja na neke opštenaučne metode (Popadić et al., 2018): (1) analizom sadržaja i strukturalnom analizom stiće se uvid o predmetu istraživanja, te određuju osnovni termini bitni za istraživanje; (2) komparativnom analizom nastoje se utvrditi sličnosti i razlike istraživanih procesa u Bosni i Hercegovini i drugim sredinama nastalim postsocijalističkom transformacijom bivše Jugoslavije; (3) deskriptivnom analizom predstavljaju se saznanja o istraživanom problemu, odnosno obnovi i povratku religije u javni prostor, te pojavi ideoloških manifestacija religijskog u prvom redu etnokonfesionalizma, i (4) eksplikativnom analizom i sintezom postojećih i novih saznanja postavljaju se dominantni trendovi religijskog manifestovanja u Bosni i Hercegovini u skladu sa pravicima i novijim teorijskim postavkama savremene sociologije religije.

Religija kao problem: manipulacija brojevima

Ponovno oživljavanje religije i njen povratak u javni prostor, a posebno u južnoslovenskim predjelima, praćeno je povećanim interesom, koji religijama, kako kaže José Casanova, pruža dodatni *publicitet*. Navedeni javni religijski odjek tumači se kao dvosmjerni proces, koji ide od državne politike prema etabliranim religijskim zajednicama, i obrnuto. U prvom slučaju, političari, odnosno izabrani nosioci vlasti, koriste se jezikom religije kako bi ukazali na neka bitna društvena kretanja, dok, s druge strane, religijski autoriteti i vjerske vođe aktivno zauzimaju stavove o političkim pitanjima, važnim za funkcionisanje i održavanje društvenopolitičke zajednice (Casanova, 1994). Na ovakav način revitalizovana (Casanova će reći – deprivatizovana religija) aktivno djeluje prema vani, atakujući na društveni i politički život, a ne, kako je ranije bio slučaj, nastojeći učvrstiti religiju unutar vjerske zajednice. Takvu religiju više ne interesuje vjera, već naprotiv – politika. Dodajmo ovome još jedan fenomen, uočen u državama nastalim raspadom Jugoslavije (SFRJ), pa tako i u Bosni i Hercegovini. Naime, na popisima stanovništva koji su održani 1991. i 2013. godine, primjetno je masovno izjašnjavanje, kada se radi o tzv. identitetskim pitanjima, odnosno identifikacija sa etničkom/nacionalnom, vjerskom/religijskom i, konačno, jezičkom zajednicom¹ (vidjeti: tabela 1 i tabela 2).

¹ Prvi i jedini posljertatni popis stanovništva u Bosni i Hercegovini održan je od 1. do 15. oktobra 2013. godine, a rezultati popisa objavljeni su tri godine kasnije, tačnije 2016. godine. Popisivanje stanovništva obavljale su entitetske organizacije, Zavod za statistiku Republike Srpske i Federalni zavod za statistiku, dok je popisom koordinisala državna Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Iako se popisi stanovništva sprovode u desetogodišnjim vremenskim ciklusima,

Tabela 1

Etnička/nacionalna struktura prema popisima stanovništva 1991. i 2013. godine u Bosni i Hercegovini

Popis stanovnika BiH	1991. godina	2013. godina
Ukupno stanovnika	4.377.033	3.531.159
Muslimani/Bošnjaci	1.898.963 (43,4%)	1.769.592 (50,1%)
Srbi	1.365.093 (31,2%)	1.086.733 (30,8%)
Hrvati	759.906 (17,4%)	544.780 (15,4%)
Ostali	353.071 (8%)	130.054 (3,7%)

Izvor: Statistički bilten, 1993, br. 233, pp. 10-11; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini. Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik, 2019, p. 23.

Tabela 2

Religijska/konfesionalna identifikacija prema popisima stanovništva 1991. i 2013. godine u Bosni i Hercegovini

Popis stanovnika BiH	1991. godina	2013. godina
Ukupno stanovnika	4.377.033	3.531.159
Islamska	1.871.882 (42,8%)	1.790.454 (50,7%)
Muslimanska	—	22.068 (0,6%)
Pravoslavna	1.286.828 (29,4%)	1.085.760 (30,7%)
Katolička	172.085 (3,9%)	536.333 (15,2%)
Rimokatolička	593.908 (13,6%)	6.799 (0,2%)
Ostali	452.330 (10,3%)	89.745 (2,6%)

Izvor: Statistički bilten, 1993, br. 233, p. 14; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini. Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik, 2019, p. 24

Popis stanovništva iz 1991. godine pokazuje da je u Bosni i Hercegovini živjelo 4.377.033 stanovnika. Prema etničkoj i nacionalnoj strukturi stanovništva, najviše je bilo Muslimana/Bošnjaka - 1.898.963 (43,3847%), potom Srba - 1.365.093 (31,1876%), te 759.906 (17,3612%) Hrvata. Zajedno sa ove tri najdominantnije, popis je pokazao da su u BiH živjele još, prema slobodnom izjašnjavanju, sedamdeset četiri etničke/nacionalne skupine. Kada je u pitanju religijska i konfesionalna pripadnost, popis je identifikovao dvadeset i devet različitih zajednica, organizacija i pojedinačnih uvjerenja. Najbrojniji su bili pripadnici islamske vjeroispovijesti, sa 1.871.882 (42,7660%) pripadnika, zatim 1.286.828 (29,3995%) pravoslavaca i, konačno, 593.908 (13,5687%) rimokatolika, odnosno 172.085 (3,9315%) vjernika

---

naredni popis 2023. godine nije održan, a kao razlozi su navedeni neplanirana budžetska sredstva i neusaglašena zakonska legislativa. Treba dodati kako je popis stanovništva u Bosni i Hercegovini političko pitanje, a zbog posebnog načina formiranja vlasti na svim nivoima, koji prati etničku strukturu stanovništva, kakva je zabilježena prilikom popisa iz 1991. godine. Takav način formiranja vlasti i (zlo)upotrebu brojeva dobijenih na popisu možemo posmatrati kao poseban način etnifikovanja politike i(li) politizovanja etničkog. Ili, kako bi rekao Dominique Moïsi, „i brojevima se može manipulirati u političke svrhe“ (Mojsi, 2012, p. 37).

koji su se izjasnili kao katolici. Rezultati popisa stanovništva iz 2013. godine pokazali su da u BiH živi 3.531.159 stanovnika, odnosno 1.769.592 (50,11%) Bošnjaka, 1.086.733 (30,78%) Srba i 544.780 (15,43%) Hrvata, dok se 130.054 (3,68%) izjasnilo da pripada nekoj drugoj etničkoj/nacionalnoj grupi. Kada je u pitanju vjeroispovijest, odnosno religijska i konfesionalna identifikacija, popis stanovništva iz 2013. godine identifikovao je 1.790.454 (50,70%) pripadnika islamske vjeroispovijesti (22.068 ili 0,6 odsto stanovnika opredijelilo se za muslimansku vjeroispovijest), 1.085.760 (30,75%) pravoslavnih vjernika, odnosno 536.333 (15,19%) katolika i 6.799 (0,2%) rimokatolika. Rezultati oba popisa stanovništva pokazali su skoro potpunu podudarnost etničke/nacionalne pripadnosti sa religijskom i konfesionalnom identifikacijom². Svakako, ovdje je bitno napomenuti kako pomenute rezultate ne možemo koristiti za mjerenje religijske participacije, odnosno aktivnog pristupa vjeri i učešća u vjerskom životu neke religijske zajednice, već o njima treba govoriti jedino kao o identifikovanju sa nekom religijom, bez stvarnog vjerskog sadržaja³ (Cvitković, 2004; 2019).

Masovna etnička i religijska identifikacija, koja nam je pokazana na popisima stanovništva 1991. i 2013. godine, nije bila determinisana isključivo vjerskim razlozima, odnosno ispunjena i prožeta pripadništvom i životom prema pravilima neke religijske zajednice, već čitavim nizom istorijskih, društvenih, političkih, ekonomskih i kulturoloških razloga, koji su se bitno reflektovali na društveno stanje, kao i kretanje i promjene tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva. Kao neke od bitnih razloga možemo navesti promjenu društvenopolitičkog poretka, odnosno komunističko i socijalističko nasljeđe; prelazak sa samoupravnog na tržišni model privređivanja i poslovanja; postsocijalističku tranziciju i demokratizaciju društva, koja je bila praćena promjenom dominantnog političkog i kulturnog obrasca; potom rat, koji je doveo do instrumentalizacije i politizacije kulturnih i religijskih razlika; pretjeranu vezanost za etnički/nacionalni i religijski identitet, to jest sudbinsku određenost, a ne slobodnu identitetsku profilisanost, i, konačno, istorijsko nasljeđe, koje se ogleda kroz specifičnost našeg društva i dominantnih religija koje djeluju unutar njega (Abazović, 2006; Cvitković, 2004; 2019; Špeher, 2013; Trninić, 2018; Vrcan, 2001; 2004). Sve navedeno doprinijelo je tome da religije, posebno u južnoslovenskom društvenom prostoru, iskoriste svoju funkciju potvrđivanja

² Jedini popis na kojem je, pored etničke i nacionalne opredijeljenosti, popisivana religijska i vjerska identifikacija održan je 1953. godine u bivšoj Jugoslaviji (FNRJ). Prema rezultatima navedenog popisa, 88,9% stanovnika u Bosni i Hercegovini identifikovalo se sa nekom religijskom i vjerskom zajednicom. Izjašnjavanje je pratilo etničku/nacionalnu opredijeljenost, pa se tako 99,5% pravoslavnih izjasnilo kao Srbi, 98,1% rimokatolika kao Hrvati, dok se 93,7% muslimana izjasnilo da su neopredijeljeni ili Jugosloveni (up. Abazović, 2006, p. 78; Cvitković, 2004, p. 9).

³ Slični podaci dobijeni su prilikom istraživanja svakodnevnog života i navika studenata i studentkinja javnih univerziteta u okviru projekta „Kvalitet savremenog života kao determinanta mentalnog zdravlja studenata u Republici Srpskoj” (Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu), koje je provedeno 2020. i 2021. godine. Većina ispitanika, njih 92,9%, identifikovala se sa nekom religijskom organizacijom i vjerskom zajednicom. Od 94,2% ispitanih koji su se izjasnili kao Srbi, njih 89,5% identifikovalo se sa pravoslavnom vjeroispoviješću (Trninić, 2023).

novouspostavljenog društvenopolitičkog poretka, odnosno dobiju, kako primjećuje Srđan Vrcan, „status političkih legitimirajućih institucija prvog reda“. On kaže kako je od posebne važnosti naglašavati da „legitimitet u religijskim terminima nije običan legitimitet odozdo, uzlazne naravi, nego je to numinozan legitimitet, odozgo, i silazne je naravi, to jest, izveden je iz nadsvođujuće pozadine svete i transcendentalne naravi“ (Vrcan, 2001).

Religija kao sredstvo za suočavanje s problemom

Oživljavanje i(li) obnova religije i religioznosti, kojoj smo svjedočili krajem osamdesetih godina prošlog vijeka u Bosni i Hercegovini, determinisana je, prije svega, društvenopolitičkom situacijom, koja je imala bitan uticaj na individualni, pa tako i na kolektivni život stanovništva. U prvom slučaju, isticanje vjerskog, odnosno religijskog identiteta, kroz izraženu (samo)identifikaciju, kojoj smo svjedočili na popisu iz 1991. godine, nametnula je religijsku pripadnost kao oblik identifikacije sa vlastitom društvenom grupom, a u cilju uspostavljanja razlike prema drugima, sa kojima se dijelio zajednički društveni prostor. Sa druge strane, kada je u pitanju kolektivni društveni život do revitalizacije religijskog došlo je prevashodno kroz politiku, zbog pretkonfliktne situacije u društvu, koja je bila uslovljena ponovnim otkrivanjem nacionalnog i vezanošću za etničke oblike identiteta u cilju homogenizacije i integracije nacionalnih grupa. Buđenje nacionalnog identiteta, praćeno izraženim nacionalizmom prema drugim nacionalitetima, učinilo je da se religijska i(li) konfesionalna identifikacija i pripadnost svede na nacionalnu i etničku, kao i obrnuto.

Tokom socijalističkog društvenopolitičkog uređenja, religija i religijska pripadnost bile su marginalizovane, svedene na nivo nečijeg privatnog opredjeljenja, što je nužno značilo njihovo deprivilegovanje u javnom prostoru. Javna, odnosno zajednička sfera djelovanja, bila je izrazito ateizovana, bez isticanja vjerske simbolike, kao i obilježja vjerskog identiteta i religijskog pripadanja, za razliku od privatne, gdje su pojedinci mogli slobodno da se udružuju u vjerske skupine i učestvuju u religijskim obredima i crkvenom životu. Religija je bila vidljiva na mikronivou, unutar porodice i vjerske zajednice, dok su na makronivou društvo i državna politika bili potpuno izuzeti od religijskog uticaja. Jezikom savremene sociologije religije kazano u bivšoj Jugoslaviji (SFRJ), a samim tim i u Bosni i Hercegovini (BiH), na sceni su bili separatistički (strogo razdvajanje crkvenih organizacija od države) i autoritarni (državni monopol kada su u pitanju religija i uređenje vjerskog života) laicitet, sa nekim elementima antiklerikalnog (onemogućavanje uticaja religije na državnu politiku i donošenje odluka, kroz zakonsko sankcionisanje isticanja vjerske simbolike i religijskog učenja u kontekstu vođenja politike) laiciteta (Bobero i Milo, 2011). Socijalistički uređena Jugoslavija uspjela je potisnuti religiju u sferu privatnosti, smatra Slavica Jakelić, prevashodno zahvaljujući ideološkom obrascu koji nije bio naklonjen vjerskim i religijskim institucijama, kao i nadnacionalnom identitetu, koji je sprečavao pojavu nacionalističkih tendencija. Prema njoj,

to je „institucionaliziralo kolektivističku religiju u jedinoj sferi u kojoj je to bilo dozvoljeno – u privatnom životu vjernika, a ne u sferi javnog, gdje je kolektivna religioznost konceptualno uvijek smještena“ (Jakelić, 2003, p. 76). Pojedinac je unutar šire društvenopolitičke zajednice bio građanin, dok je unutar vlastite religijske grupe bio vjernik (Šušnjić, 1998). Postoje autori koji smatraju da je socijalističko uređenje, kroz svoju politiku razdvajanja i(li) prisilne ateizacije društva, doprinijelo revitalizaciji i, kasnije, politizaciji religije u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, uključujući i države koje su bile u sastavu Jugoslavije (Ramet, 2005; 2014). Hejvud kaže kako je, u stvari, krah takvog društvenog uređenja uzrokovao pojavu niza retrogradnih ideoloških oblika, od kojih je dominantan nacionalizam, odnosno etnički nacionalizam, kao surogat prijašnje ideologije iskazane u komunizmu (Hejvud, 2005). Raspadom Jugoslavije, koji je doveo do ratnog sukoba u Bosni i Hercegovini, identiteti postaju bitne odrednice i preferencije, kako kod pojedinaca, tako i u zaraćenim kolektivitetima. Primaran biva etnički, odnosno nacionalni, a potom i vjerski, to jest – religijski.

Dok je ranije, u socijalizmu, bio vrlo izražen i dominantan, državni identitet, kroz promovisanje integracionističke politike bratstva i jedinstva, danas, u postsocijalizmu (ili postsocijalističkoj transformaciji društva), imamo parcelisanje identiteta, naglašene partikularne – manjinske pojedinačne identitete, a najizraženiji su etnički, odnosno vjerski i nacionalni. U prvom slučaju treba kazati da je religijski identitet „stvar zajedničke teologije, rituala i vjerovanja“, dok je, sa druge strane, etnički/nacionalni identitet „stvar zajedničkih predaka, istorije, jezika, kulture, kao i (ali ne i obavezno) religije“ (Abazović, 2010, p. 17). Prvi podrazumijeva pojedinačnu (ličnu) identifikaciju (individualna pripadnost), koja uključuje identifikaciju sa nekim konfesionalnim posebnostima (religijski diskurs i vjerska praksa), dok bi drugi predstavljao kolektivnu identifikaciju, temeljenu na zajedničkom istorijskom nasljeđu i mitskim slikama. Prvi je privatn, ali ponovo univerzalan, za razliku od drugog, koji je javan, ali ipak partikularan. Religijsko je zajedničko, bez obzira na nacionalnu i etničku posebnost, dok se nacionalno i etničko zadržavaju samo u grupi koju karakteriše sličnost u konstitutivnim elementima.

Nepostojanje identifikacije u Bosni i Hercegovini sa državnim identitetom i pripadanjem jednoj političkoj zajednici uzrokovalo je vezanost za pojedinačne oblike identifikacije, etničke i nacionalne, odnosno vjerske i religijske. Sadejstvo jednog sa drugim dovodi do etnokonfesionalizma, kao dominantne društvenopolitičke paradigme, tokom rata, ali i u poratnom periodu, sa jasno izraženim i naglašenim etnokonfesionalnim razlikama. Do navedenog dolazi jer je „svuda na istoku nacija bila nejasna kategorija, a vera je temelj identiteta“ (Papo, 2022, p. 43). Stoga, Eliezer Papo ironično kaže: „Nacija je nebitna, bitna je vera, ajmo veru zvati nacijom“ (Papo, 2022, p. 43). Možemo reći kako je, od devedesetih godina prošlog vijeka, pa sve do danas, u BiH na sceni etnokonfesionalna apropijacija identiteta, kako je Papo dobro primijetio, nacija i religija su odavno kad nas postale sinonimi, odazivaju se na isto ime, dok se društvenopolitička dešavanja, kao i tumačenja političkih

odluka, označavaju vjerskom simbolikom i religijskim jezikom i terminologijom (Velikonja, 2004). Kao još neka obilježja etnokonfesionalnog društvenopolitičkog obrasca treba navesti politizovanje religije i religizovanje politike (Robertson, 1989); mobilizatorsku ulogu religije naspram manjina i manjinskih oblika identiteta, a posebno drugih etničkih/nacionalnih grupa, vjerskih zajednica, seksualnih identiteta, rodnih grupa; etnifikaciju javne politike i politizovanje etničkog (Brubaker, 1996); sakralizaciju javnog života, praćenu usponom pojavne - manifestne religioznosti, dok se njena unutrašnja (duhovna i metafizička) strana zanemaruje; instrumentalizaciju kulturnih i religijskih razlika (Vrcan, 2001); promociju identitetske nepromjenjivosti (sudbinska identitetska određenost) naspram identitetske fluidnosti (izborna identitetska vezanost); primat konzervativnog naspram liberalnog političkog modela; tradicionalizam i patrijarhalizam u javnom političkom djelovanju i privatnom načinu življenja; antimodernizam i kritiku zapadnog kulturnog obrasca, kao i liberalnog društvenog uređenja; odbacivanje globalne povezanosti, demokratizacije i participativne političke kulture; kritiku civilnog društva, kao povezivanja na mikronivou, a zastupanje kolektivističkog djelovanja na makronivou; i konačno, reaktivnost na svaki govor o povlačenju religije iz javnog života, oštru suprotstavljenost sekularnom i laičkom modelu uređenja društva, a posebno javne, zajedničke društvenopolitičke sfere. Njegov cilj je potpuna promjena društvene strukture i uspostavljanje novog društvenopolitičkog poretka (u svim oblastima kolektivnog, pa tako i individualnog života) i namećanje religioznosti (vjerske opredijeljenosti i religijske vezanosti) kao poželjnog i prihvatljivog društvenog i političkog ponašanja i djelovanja. Tome smo svjedočili prilikom masovnih izjašnjavanja na popisima stanovništva 1991. i 2013. godine, kada je u pitanju identifikacija sa nekom religijskom organizacijom i konfesionalnom zajednicom. Stoga možemo govoriti o usponu politizovane ili *političke religije* (Cvitković, 2019), koja nema nikakve veze sa iskrenom ili *pitomom religioznošću* (Tišma, 2012). Politička religija djeluje u „fuziji“ sa nacionalizmom, promovise etničku/nacionalnu vezanost i identifikaciju, naglašavajući etničko/nacionalno; ona, u stvari, zanemaruje i poništava univerzalno, koje je u prirodi religija koje djeluju u našem prostoru (Cvitković, 2019). Univerzalno i opšte svodi se na svoju mjeru, na jezik svoje etničke i nacionalne grupe, partikularizuje ga odbacujući njegovu suštinu.

Bosna i Hercegovina, kada je u pitanju religija i etnicitet, specifično je društvo. Kao prvo, radi se o multireligijskom i višekonfesionalnom društvu (koje, pored tradicionalnih religijskih organizacija i crkava, poznaje i više manjih vjerskih zajednica), radi se o tzv. *kontaktnom području* u kojem se susreću (bolje je reći - u kojem se sudaraju) različiti religijski sistemi i kulturni obrasci; potom, religija je imala svoju značajnu ulogu prilikom formiranja etničkih i nacionalnih identiteta (najčešće iz istorijskih razloga, koji su doveli do isticanja određenih komponenti konfesionalne vezanosti, dok su etničke/nacionalne posebnosti bile zanemarene); i konačno, kao treće, navode se pozicije i funkcije religija tokom ratnih sukoba

devedesetih godina na njenoj teritoriji (iako ne možemo govoriti o vjerskom/religijskom karakteru rata, religije su imale značajnu ulogu u konfliktu, prije svega kroz svoju motivacijsku i identitetsku funkciju⁴) (up. Abazović, 2006, pp. 77-109). Pored navedenih obilježja, Cvitković pominje još neke od uzroka zbog kojih religije vrše dezintegrativnu ulogu u bosanskohercegovačkom društvu. On primjećuje kako se kod nas radi o „rubnom području“, što je i uzrokovalo visoku konfesionalnu (samo)identifikaciju, koja nužno nije praćena religijskom participacijom; zatim navodi religijski pluralizam, odnosno spoj različitih vjerskih i kulturnih uticaja, što je prije uzrokovalo napetosti, antagonizme i sukobe, a rjeđe interreligijsku komunikaciju, razvoj tolerantnog društvenog okruženja i suživot različitih pogleda na svijet;⁵ identifikaciju religijskih i nacionalnih zajednica, što je pratila i teritorijalna podijeljenost, odnosno stvaranje etnički i religijski homogenih cjelina i, na kraju, uspostavljanje oštrog granica prema drugim nacionima i religijskim zajednicama;⁶ podudaranje granica sa etničkom i religijskom pripadnošću stanovništva dovelo je do stvaranja „izolacionističke svijesti“, jer je lakše živjeti u etnički homogenom okruženju sa pripadnicima vlastite konfesionalne zajednice (up. Cvitković, 2004, pp. 9-18). On zaključuje da se devedesetih „nacionalno stavilo u poziciju vlastitog religijskog interesa“ (Cvitković, 2004, p. 17) u pokušaju da se obezbijedi „osjećaj pripadnosti naciji, tražeći podršku u religiji“ (Pace, 2009, p. 9). Dodajmo kako je u istoj ulozi ostalo sve do danas.

Desekularizacija društva, odnosno obnova i revitalizacija religije čine da ona, odnosno crkve i vjerske zajednice, postanu važni akteri društenopolitičkog života. One se aktivno uključuju u javnu (zajedničku) sferu odlučivanja, nasuprot privatnog prostora, u kojem bi trebalo (slobodno) da egzistiraju. Nova uloga koja je pružena religijama, koja je u suprotnosti sa njihovom primarnom ulogom – određivanje čovjekovog individualnog života i osmišljavanje njegove egzistencije u mikrozaednicama – nametnula im je čitav niz *izazova*, s tim da je, kako kaže

⁴ Konflikt u Bosni i Hercegovini „je imao (mada ne i primarno) elemente religijsko-konfesionalnog sukoba“ (Cvitković, 2019, p. 9).

⁵ Pluralizacija takođe može dovesti do političkih tenzija i konflikata, koji su najčešće ideološki motivisani, predstavljajući ozbiljan izazov za demokratizaciju i integraciju savremenog društva. John Milton Yinger je još šezdesetih godina prošlog vijeka pisao kako religija, između ostalog, vrši dezintegrativnu ulogu u višekonfesionalnim i multireligijskim društvima (Pavićević, 1988). Religija je tada u funkciji odbrane kulture, odnosno kada zajednice koje se sukobljavaju u jednom društvenom prostoru pripadaju različitim religijama (Bruce, 1996).

⁶ Ovdje treba pomenuti poseban vid kulturnog nasilja, koje se sprovodi iz religijskih razloga, prema drugim vjerskim grupama i zajednicama. Tokom rata devedesetih u Bosni i Hercegovini masovno su se rušili religijski objekti i uništavali vjerski simboli, čime su se htjeli izbrisati tragovi postojanja drugih kulturnih i religijskih grupa, a u cilju stvaranja monoetničkog prostora. U ovom slučaju radilo se, u stvari, o pokušaju nametanja vlastitog religijskog vjerovanja drugim grupama (Cvitković, 2019). Takav jasno izražen etnički stav najbolje objašnjava teoretičar kulture Terry Eagleton kada kaže: „(V)elik broj muškaraca i žena će klati ili umreti mučeničkom smrću, zarad kulture u smislu etničkog, verskog ili nacionalnog identiteta. Jezik, uverenje, krvno srodstvo, simbol, nasleđe i domovina sada su potencijalno smrtonosni izvori razdora. Oni su zone prepirki pre nego stecišta jedinstva“ (Iglton, 2017, p. 102).

Vrcan, „većina ponuđenih odgovora bila daleko ispod razine izazova i očekivane razine odgovora“ (Vrcan, 2006). Smjena, odnosno promjena društvenopolitičkog poretka, izražena krajem socijalističkog uređenja, prema njemu, religiji je omogućila vidljivost i vraćanje društvenopolitičkog značaja, koji ranije nije imala. Religija postaje javna institucija, čime se obnavlja njena legitimizacijska uloga u određivanju i održavanju novog društvenopolitičkog poretka. Dok je ranije predstavljala opoziciju društvenom sistemu, sad daje podršku novom sistemu, postaje aktivan učesnik u kreiranju i donošenju važnih političkih odluka. Izrazita vezanost za etničko, odnosno nacionalno, tokom i poslije rata, samo je olakšala njenu politizaciju, ali i religizaciju politike, koja je išla u pravcu etničke homogenizacije, a nasuprot liberalizaciji, pluralizaciji i demokratizaciji. Religija se nametnula kao moćno sredstvo za uspostavljanje razlike prema drugima, kao i identifikacije sa vlastitom grupom, zbog straha od gubitka identitetske posebnosti i socijalne isključenosti prilikom donošenja odluka (etnička politička opredijeljenost i utemeljenost). I, konačno, ponovnim osvajanjem javne sfere, tradicionalne religije onemogućile su nadmetanje i slobodno izražavanje različitih religijskih diskursa, odnosno priznavanje i pravo na osnivanje novijih vjerskih zajednica i alternativnih oblika religioznosti. Veza sa dominantnom etnopolitikom tradicionalnim religijskim institucijama omogućava privilegovan društveni položaj i status, koji proizlazi iz njene navodno podređene uloge tokom socijalističkog uređenja, ali i motivatorske funkcije tokom konflikta devedestih (up. Vrcan, 2006, pp. 60–61). Rečeno jezikom savremene sociologije religije, kod nas na sceni nije tržišno nadmetanje religija i sloboda izbora religijskog uvjerenja, već prije religioznost u funkciji trgovine simboličkim kapitalom. U prvom slučaju radi se o slobodnom nadmetanju i izboru različitih religijskih uvjerenja, nasuprot sudbinskoj vezanosti i identitetskoj određenosti, a u drugom o vezi religije i politike u cilju simboličke razmjene vjerskih ideja i učenja za političku moć i javni uticaj (Vrcan, 2006).

Religija kojoj svjedočimo u javnom bosanskohercegovačkom društvenopolitičkom prostoru, koja se obnovila i revitalizovala devedesetih godina prošlog vijeka, pod uticajem niza političkih, socijalnih, kulturoloških i ratnih razloga, nije individualizovana, kako su predviđali neki sociološki trendovi, već naprotiv – radi se o usponu kolektivističke i tradicionalističke religije i religioznosti. U jednoj takvoj religiji posebno do izražaja dolaze sljedeće njene funkcije: identitetska (identifikacijska), legitimizacijska, politička i ideološka. Visoka stopa religijske i konfesionalne identifikacije, koja je zabilježena na popisima stanovništva 1991. i 2013. godine, uzrokovana je, prije svega, nastojanjem da se uspostavi razlika prema drugim religijskim i vjerskim grupama koje postoje u našem društvu, u cilju identifikacije i etničke homogenizacije sa vlastitom zajednicom. Nastojanje da se religija (is)koristi kao „arhiv sjećanja“ daje joj snažnu mobilizatorsku ulogu za zajedničko političko djelovanje (Pace, 2009). Narativ o zajedničkom porijeklu, koji je, nesumnjivo, prisutan u religijskom djelovanju, negira druge identitetske posebnosti kao manje vrijedne, promovisući jedino religijsku opredijeljenost i pripadnost kao sudbinske

datosti. U ovom slučaju, posebno do izražaja dolazi tzv. generacijska religijska vezanost, odnosno njena transmisija sa predaka na potomke. Kod nas nije došlo do individualizacije religijskih osjećanja zbog te generativne religijske uloge. Dakle, nije izraženo vjerovanje bez pripadanja niti spiritualizovana religija, kako pokazuju neki dominantni religijski trendovi u savremenom svijetu (Tromp et al., 2020), već kolektivistička religija bez stvarnih vjerskih motiva, koja funkcioniše zastupnički. Religija se manifestuje zastupnički, kako kaže Grace Davie, kada se većina u nekom društvu opredjeljuje za religijsko vjerovanje ili, kod nas, za konfesionalnu identifikaciju, bez toga da učestvuje u crkvenom životu i praktikuje vjerske obrede, smatrajući da će to umjesto njih obavljati drugi. Prema njoj, zastupnička religija manifestuje se na nekoliko načina: religijske vođe, vjerski službenici i prakticirajući vjernici vjeruju i upražnjavaju religijske obrede u korist drugih; žive i pridržavaju se vjerskih učenja i moralnih propisa zbog drugih pojedinaca i zajednice u kojoj žive, te religijske institucije zastupnički koriste zarad rješavanja bitnih društvenopolitičkih problema (Davie, 2007). Govorimo o religijskom identitetu, koji je opšti u nekoj zajednici, ali ispražnjen od bilo kakvog vjerskog/duhovnog značaja. Visoka stopa religijske i konfesionalne identifikacije obrnuto je poporcionalna nivou vjerske (znanje o vlastitoj religiji, kao i aktivna vjerska praksa) i religijske (znanje o drugim religijskim zajednicama, želja za uspostavljanjem interreligijske komunikacije) kulture (Trninić, 2018).

Legitimacijska i, slijedom, politička i ideološka uloga religije u našem društvu u direktnoj je vezi sa njenom politizacijom i etnifikacijom. Religija se koristila, a i danas se uspješno koristi za održavanje političkog sistema koji je utemeljen na razlikama prema drugim etničkim/nacionalnim i religijskim/vjerskim grupama. Iako se radi o univerzalnim religijama, koje promovišu vjersko učenje mimo etničkih razlika, kod nas su ona svedena na lokalni kontekst, kako bi se odbranio nacionalni partikularizam. „Religije, pretvarajući se na taj način u etničke ideologije, naposljetku poriču vlastitu težnju da budu čuvarice univerzalnih vrijednosti (kao mira, na primjer): naprotiv, partikularizirajući se, opredjeljujući se naposljetku izravno za spor u kojem se jedan etnički identitet suprotstavlja drugom“ (Pace, 2009, p. 14). Dakako, ovdje ne bi direktno trebalo kriviti religiju, jer, kada se radi o njezinoj ideološkoj i(li) političkoj funkciji, taj poziv za zajedništvo dolazi, prije svega, od politike i njoj pripadajućih institucija. Na taj način uspostavljena međusobna veza donosi obostranu korist, ali uzrokuje i niz napetosti. „Naravno, srž tih napetosti nije ležala, niti leži u religijama i konfesijama, već u poremećenim svjetovnim (nacionalnim) vrijednostima“ (Cvitković, 2004, p. 10). Politika i dominantna društvena ideologija iz navedenog odnosa dobijaju legitimitet utemeljen u religijskom diskursu i vjerskoj simbolici, čime joj se omogućava aktivno djelovanje u etnički homogenom društvu, dok, sa druge strane, religijske institucije, odnosno zajednice, obezbjeđuju uticaj i vidljivost u javnom prostoru za koji se vjeruje da je bio zaboravljen ili zabranjen tokom prethodnog društvenopolitičkog uređenja. Ponovni izlazak u javnost tumači se kao iznova osvojena sloboda i obezbijeđen

(javni) prostor za religiju.

Oslobađanje i(li) osvajanje javnosti praćeno je i velikim očekivanjima od religije. Ukoliko je religija zaista bila silom potisnuta u sferu privatnosti tokom prethodnog društvenopolitičkog sistema, razumljivo je da vjernici, ali i dominantna politika imaju određenja nadanja kada je u pitanju javna religija. Prvi priželjkuju snažnije socijalno angažovanje, uz afirmaciju milosrdnog učenja, koje je živo i djelatno u većini vjerskih zajednica, dok politika očekuje dodatni narativ, koji ide u pravcu učvršćivanja vlasti (Vrcan, 2006). U ova dva slučaja radi se o različitoj prirodi legitimiteta koji se traži od religija – prvi govori o društvenoj opredijeljenosti religijskih zajednica, koja se gradi odozdo prema gore, dok drugi ide obrnutim redom, jer politika od religije traži državno djelovanje, odnosno legitimitet koji ide odozgo prema dolje.

Religija kao način rješavanja problema

Vidjeli smo da su dva dominantno suprotstavljena trenda u vezi sa religijom u savremenom društvu, pa tako i kod nas, njena privatizacija, odnosno usmjerenost na privatni i porodični život pojedinca, te deprivatizacija religije, kada ona postaje stvar kolektiviteta i etničke/nacionalne opredijeljenosti. U prvom slučaju radi se o njenoj marginalizaciji, dok u drugom govorimo o institucionalizaciji, vezanoj za državu i politiku. Stoga se nameće pitanje ispravnosti odnosa dvije suprotstavljene sfere izražavanja, privatne i javne, tj. kako religije mogu djelovati u društvu, a da se ne naruši model sekularne i(li) laičke uređenosti. Idealnotipski model za javno djelovanje religija i ispoljavanje religioznosti postkonfliktnog bosanskohercegovačkog društva, u čijem su sukobu religijske zajednice imale aktivnu ulogu, trebalo bi tražiti u separaciji/odvajanju, priznavanju i saradnji. Prema prvom modelu, kroz pravne norme i aktivnu društvenu praksu, javni (zajednički) prostor štiti se od religijskog uticaja, odnosno iskazivanja religijske pripadnosti. U ovakvom državnom uređenju postoji doktrinarna, institucionalna i funkcionalna, odnosno personalna odvojenost crkve od države, a tim slijedom i religije od politike. Pojedinci unutar svojih vjerskih zajednica imaju slobodu vjerskog izražavanja, dok su javne institucije potpuno neutralne u pogledu vjerske simbolike, a jezik politike nepristrasan kada se govori o religiji. Religiji se prilazi kao opštem pojmu, a nikako kao konfesionalnoj opredijeljenosti. U drugom slučaju priznaju se sve religijske i vjerske zajednice koje djeluju u društvu, prema principu jednakopravnosti i slobode vjerskog izražavanja. Dakle, nema razlike između tzv. tradicionalnih crkava i onih koje se često označavaju kao netradicionalne, nove ili manje vjerske zajednice. I, konačno, treći model zagovara saradnju religijskih institucija i države kad su u pitanju neki socijalni problemi koje bi vjerske zajednice mogle preduprijeti i riješiti (socijalno djelovanje crkava, pomoć ljudima u potrebi, omogućavanje socijalne njege i zaštite, kao i druga pitanja kojima se bavi civilno društvo) (Bobero & Milo, 2011). Primjena navedenih modela odnosa štiti religiju od politike, ali i sprečava njenu upotrebu u nereligijske svrhe, kao što je politizacija i etnifikacija. Religije,

svakako, imaju pravo govoriti o javnim dešavanjima, iznositi stavove o bitnim društvenim pitanjima, ali ne bi smjele tražiti da budu pitane, odnosno „vera ne sme da govori o politici jezikom politike“ (Šušnjić, 1998, p. 102).

Kako živimo u postkonfliktnom i etnički podijeljenom društvu, bitno područje javnog iskazivanja i djelovanja religijskih institucija jeste promocija i zagovaranje interkulturalnog govora i međureligijskog dijaloga. Komunikacija među različitim kulturnim i religijskim grupama nužno vodi društvenoj dinamici, transformaciji i razvoju društva, kao i dominantne kulture i pojedinačnih vjerskih zajednica. Kombinovanjem različitih sistema vrijednosti, načina života (što je primarno određenje kulture), društvo se nužno kreće ka novim oblicima življenja i djelovanja. Zato se kulturna raznolikost, kao i međukulturna saradnja i komunikacija, čine nužnim za napredak društva. Ovakav način saradnje posebno je važan u društvima koja su opterećena konfliktima uslovljenim etničkim razlikama (Križan, 2008). Pace navodi da, gdje god je „religijski pluralizam povezan sa demokratskim društvom i političkim obrascem, vjera sve više postaje predmet individualnog izbora“ (Pace, 2009, p. 12). Dakle, dezintegrativna uloga religije u višekonfesionalnom društvu može se spriječiti promjenom političkog modela koji je temeljen na etnokonfesionalnim razlikama, kao i demokratizacijom društva.

Ovakva komunikacija i uspostavljen dijalog nužni su zbog etičkih (obrazovnih i kulturoloških), socijalnih (međusobna društvena saradnja i prevazilaženje razlika) i političkih (stabilizacija društvenih konflikata i demokratizacija društva) razloga, pa tim slijedom imaju tri bitne društvene funkcije: (1) obrazovnu (međusobno približavanje i upoznavanje različitih kulturnih i religijskih grupa u cilju uspostavljanja interaktivnog odnosa); (2) društvenu (prevencija i sprečavanje društvenih sukoba koji su uslovljeni etničkim/nacionalnim, potom kulturnim i vjerskim razlikama); i (3) političku (stabilizacija političke zajednice i društvenopolitičkog poretka, kao i izgradnja društva zasnovanog na demokratskim, liberalnim i humanističkim idejama) (up. Križan, 2008, pp. 102-110). Liberalizacija i demokratizacija bosanskohercegovačkog društva nespojiva je sa etnokonfesionalizmom i etnički utemeljenim politikama. Stoga je nužna kulturna pluralizacija društva i društveni odnosi. Novi društvenopolitički poredak potrebno je graditi na prihvatanju i uvažavanju kulturnih (shvaćenih kao različiti načini života) i religijskih razlika, toleranciji, kao i u interkulturalnom i međureligijskom susretu, komunikaciji i dijalogu.

Uzimajući u obzir značaj koji religija ima u Bosni i Hercegovini, koji je izražen kroz visoku stopu religijske i konfesionalne identifikacije, trebalo bi dodatno urediti njen odnos prema državnoj zajednici, kao i područja njenog javnog djelovanja. Pomenuti odnos mogao bi se unaprijediti kroz sljedeće aktivnosti:

- (1) Potrebno je izmijeniti postojeći *Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini* („Službeni glasnik BiH”, broj 5/04), koji je na prijedlog Međureligijskog vijeća 2004. godine usvojen u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, a u cilju deprivilegovanja tradicionalnih crkava, tzv. *istorijski zasnovanih crkava i zajednica*, kao što su Islamska zajed-

nica, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Jevrejska zajednica. Tako bi se omogućila jednakopravnost i istopravnost svih vjerskih zajednica, bez obzira na ulogu koju su imale u istorijskom razvoju društva. Takođe, treba omogućiti slobodu vjerskog udruživanja, koja je sada bitno otežana, jer novoosnovane vjerske zajednice, prema *Zakonu*, ne mogu koristiti istu simboliku, koja je već u upotrebi kod registrovanih religija. Trebalo bi jasno definisati religijski javni interes, odnosno način religijske komunikacije, kako bi se omogućila neutralnost javnog prostora i spriječila upotreba religije u političke svrhe, i obrnuto. I, konačno, treba omogućiti javni uvid i dostupnost *Registra crkava i vjerskih zajednica*.

- (2) Potrebno je omogućiti takvo društveno okruženje u kojem se svaki govor o religiji ne bi apriorno odbacivao kao antireligijski. Stoga je potrebno promovisati naučna istraživanja, društvenih nauka i humanistike, religije i religioznosti, kao i statusa religijskih i vjerskih zajednica u društvenim kretanjima i promjenama. U istraživanjima religioznosti potrebno je koristiti tzv. mješoviti metodološki pristup, upotrebom kvantitativnih i kvalitativnih metoda istraživanja. Pored statističkih podataka, kako bismo dobili jasnu sliku o religiji u Bosni i Hercegovini, potrebne su nam i životne priče vjernika, jer takav pristup religioznosti korespondira sa zaokretom u savremenoj sociologiji religije, koji nastoji odgovoriti na pitanje *zašto*, nasuprot ranije zastupljenom *kako se* vjeruje. Analizirajući pojedinačna religijska iskustva, dobija se jasnija slika o trendovima i kretanjima religije u nekom društvu, kao i o njenoj ulozi kako u ličnom tako i u kolektivnom životu šire društvene zajednice.
- (3) Potrebno je zagovarati društvenu uključenost religijskih zajednica, nasuprot ranije izraženoj državnoj orijentisanosti. U tom kontekstu nužno je priznavanje određenih privilegija onim religijskim grupama koje, kroz promociju svog socijalnog učenja, aktivno rade *u zajednici* i *za zajednicu*. Religijske institucije dio su civilnog društva, te se od njih očekuje društveno odgovorno djelovanje, koje ide u pravcu socijalne podrške i socijalne zaštite ugroženih i marginalizovanih društvenih grupa. Društvena orijentisanost religijskih zajednica nužno iskazuje njihov emancipatorski karakter, kada su u pitanju humanitarni rad, pomoć socijalno ugroženima, promocija održivog razvoja, ekološka pitanja, sprečavanje rodno zasnovanog nasilja, stvaranje tolerantnog okruženja, kao i uspostavljanje dijaloga sa širom socijalnom zajednicom.

Zaključak

Dvije su teme, reći će Jonathan Haidt, koje čovjeka najviše zaokupljaju, uznemiravaju, ali i razdvajaju – religija i politika (Hajt, 2022, p. 12). To je i razumljivo, jer obje nastoje urediti čovjekov individualni, kao i društveni život u zajednici. Stoga, religija na politiku, baš kao i politika na religiju, ozbiljno računa. Politika nastoji u svoj govor i političko djelovanje uključiti religijska učenja i vjersku simboliku kako bi obezbijedila većinsku podršku svojih glasača i na taj način učvrstila poli-

tičku vlast, dok, s druge strane, religija i vjerske vođe kroz veze sa dominantnom politikom žele iskazati svoj javni uticaj, kako bi društvene probleme rješavali kroz svoja učenja. Jednostavno se ne može i(li) ne smije zanemariti uticaj i uloga religije u društenopolitičkim procesima i kretanjima, a društveni teoretičari koji to rade u svojim naučnim i stručnim analizama, kako kaže Berger, „čine to na sopstvenu štetu“ (Berger, 2008, p. 30).

Međutim, i oni prvi (politika i političke institucije) i oni drugi (religija i vjerske zajednice) gube iz jedne ovakve neprirodne veze. Religiozovana politika razara društvo i uništava društvene veze, jer društenopolitički poredak gradi na pogrešnim osnovama - tradicionalizmu, antimodernizmu, konzervativizmu, izolacionizmu, etnokonfesionalizmu, autoritarizmu, dok politizovana religija poništava svoju osnovnu ideju, koja se ogleda u zastupanju univerzalizma, koji nadilazi svaku etničku/nacionalnu i socijalnu opredijeljenost i identifikaciju. Politika je javna, zajednička svim stanovnicima jedne države, dok bi religijska identifikacija i pripadnost trebalo da budu lične i usmjerene na privatni život pojedinca. Zato je potrebno urediti odnos religije naspram politike i obrnuto, kako bi se jasno iskazalo društenopolitičko područje u kojem različiti vjerski diskursi i religijski kolektiviteti mogu bez ograničenja djelovati. U demokratski uređenom društvu, odnos crkve i države, odnosno religijskih zajednica i političkih institucija, mora biti postavljen na tri principa: jednakosti (bez obzira na to o kojoj se religijskoj i vjerskoj grupi radi, kao i njenom statusu u istorijskom razvoju društvene i državne zajednice), slobodi (udruživanja, upražnjavanja i ispoljavanja vjerskih i religijskih sadržaja) i istopравnosti (deprivilegovanje tradicionalnih crkava i vjerskih zajednica kroz pravne akte koji postoje u državi, a u cilju jednakih prava za sve religije). Rješavanjem i pravičnim određivanjem navedenog odnosa, štiti se religija, jer joj se oduzima javna moć i državni uticaj, kao i politika, jer joj je onemogućeno pozivanje na religijske i vjerske posebnosti (Cvitković, 2019; Špehar, 2013; Šušnjić, 1998; Vrcan, 2001).

Savremena sociologija religije identifikovala je nekoliko trendova, kada su u pitanju religija i religioznost u savremenom društvu. Sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka primjetan je povratak religije u javni život i prostor, odnosno porast religioznosti kod pojedinaca i u kolektivnom društenom djelovanju. Navedeni proces, označen kao desekularizacija svijeta (Berger, 2008) i deprivatizacija religije (Casanova, 1994) primjetan je u zapadnim, tako i u postsocijalističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko. Međutim, dok se u razvijenim društvima o desekularizaciji govori kao reakciji na globalizaciju i međusobnu povezanost (Berger, 2008), u Bosni i Hercegovini je obrnuta situacija. Naime, do oživljavanja religije i manifestacija religijskog u javnom prostoru, prije svega političkom, dolazi zbog niza društvenih, političkih i kulturnih faktora. Masovna vezanost za religiju, što potvrđuju popisi stanovništva 1991. i 2013. godina, bitno se reflektovala na stanje, odnosno kretanja i promjene tadašnjeg bh. društva. Kao neke od razloga za revitalizaciju religije mogu se navesti: promjena društenopolitičkog poretka, odnosno tranzicija iz socijalističkog u demokratsko društvo, potom ratni sukob u kojem su

religije imale bitnu ulogu, koristeći se svojom motivacionom, identifikacionom i političkom funkcijom, te konačno postkonfliktno stanje, koje je opterećeno identitetskom ulogom religije, gdje ona postaje sudbinska odrednica, a ne slobodna identitetska preferencija.

Kao drugi trend, koje je markirala savremena sociologija religije, navodi se individualizacija religijskih osjećanja, odnosno promjena religijskog obrasca, koja ide u pravcu odbacivanja institucionalne i manifestne religioznosti, čime ona postaje pojedinačna, a ne stvar kolektiviteta i društva. Opadanje religijske prakse nužno ne znači smanjivanje religijskog vjerovanja, religija je i dalje prisutna, jer kroz individualni život pojedinaca utiče na kolektivni život društva. Kao razloge za ovu religijsku pojavu Grace Davie navodi racionalizaciju, demokratizaciju, liberalizaciju, pluralizaciju i modernizaciju društva (Davie, 1990). Kada je Bosna i Hercegovina u pitanju i ovdje svjedočimo obrnutom trendu, jer od devedesetih godina prošlog vijeka svjedočimo usponu kolektivističke religije, čime ona postaje važan dio identiteta pojedinca i šire društvene zajednice. Religija koja se revitalizovala, te time vratila u javni život i prostor, uglavnom je tradicionalna, koja se generacijski prenosi sa predaka na potomke. Time religioznost postaje važno sredstvo za uspostavljanje razlike prema drugima, naročito različitim religijskim uvjerenjima i pripadnostima. Religijski obrazac se nije promijenio zbog izostanka liberalizacije, demokratizacije i pluralizacije društva. Primjetno je jedino djelovanje tradicionalnih religijskih zajednica, čime se one privilegiju u pozitivnim propisima i aktima (*Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini*), javnom životu i obrazovnom sistemu, dok je manjim i alternativnim religijskim zajednicama onemogućeno ravnopravno djelovanje. Prema podacima istraživanja *Evropske studije vrijednosti (European Value Study)*, koje je sprovedeno 2019. godine, 97,3 odsto ispitanih građana Bosne i Hercegovine izjasnilo se o pripadanju nekoj vjerskoj zajednici. Većina ispitanih se opredijelila za tradicionalne religije – islam (55,5%), pravoslavlje (27,7%) i rimokatoličanstvo (16,6%). Može se zaključiti kako u Bosni i Hercegovini postoji kolektivizacija religijskih osjećanja, nasuprot individualizaciji, izražena kroz pripadnost tradicionalnim religijskim zajednicama (Abazović, 2020).

I konačno, treći trend savremene sociologije religije govori o njezinim ideološkim manifestacijama u savremenom društvu. Dok u zapadnim društvima religije, kako na pojedinačnom, tako i na kolektivnom nivou, reaguju na mikropolitiku, odnosno neka pitanja koja su vezana za porodični, seksualni i moralni život, kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, ponovo je obrnuta situacija. Religija reaguje na makropolitiku, koja se vodi na državnom i entitetskim nivoima vlasti. Jedinstvo religije, s jedne, politike i nacije, s druge strane, vodi etnokonfesionalizmu, odnosno donošenju političkih odluka koje su determinisane religijskom i etničkom pripadnošću. Na taj način dolazi do religizacije javnog prostora, prije svega dominantne politike, a u cilju stvaranja monoetničkog prostora, čime religija (u sadejstvu sa politikom i nacijom) postaje prepreka integraciji i demokratizaciji

društva. Integrativna, kao jedna od važnijih društvenih funkcija religije, prema Johnu Miltonu Yingeru, minimalna je „u društvima u kojima se praktikuje više religija“ (Pavićević, 1988, p. 34). Religija vrši dezintegrativnu društvenu ulogu tamo gdje joj je omogućeno javno iskazivanje, koje je jedino moguće kroz političko djelovanje. Bosna i Hercegovina je višekonfesionalno i multietničko društvo, koje ne trpi religijski ekskluzivizam i privilegovanje neke vjerske zajednice. Stoga je neophodno stvaranje takvog društvenopolitičkog okruženja u kojem bi se jasno odredila područja (i granice) djelovanja, a u cilju onemogućavanja vođena politike na etnoreligijskim principima.

Literatura

- Abazović, D. (2006). „Za naciju i Boga“: Sociološko određenje religijskog nacionalizma. Magistrat.
- Abazović, D. (2010). *Religija u tranziciji: Eseji o religijskom i političkom*. Rabić.
- Abazović, D. (2020). Bosna i Hercegovina – „vjerovanje i pripadanje“ kao dominantan model religioznosti u tranzicijskom kontekstu. In J. Kolenović Đapo & J. Brkić Šmigoc (Eds.), *Vrijednosti u BiH: Prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019* (pp. 161–179). Friedrich Ebert Stiftung i Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Bell, D. (1977). The return of the sacred? The argument on the future of religion. *The British Journal of Sociology*, 28(4), 419–449. <https://doi.org/10.2307/589420>
- Berger, P. L. (2008). Desekularizacija sveta: opšti pregled. In P. L. Berger (Ed.), *Desekularizacija sveta: Oživljavanje religije i svetska politika* (pp. 11–30). Mediterran Publishing.
- Bobero, Ž., & Milo, M. (2011). *Laiciteti bez granica*. Karpos.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press.
- Bruce, S. (1996). *Religion in the modern world: From cathedrals to cults*. Oxford University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. University of Chicago Press.
- Cvitković, I. (2004). *Konfesija u ratu*. Svjetlo riječi.
- Cvitković, I. (2019). *Religija u raljama politike*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Davie, G. (1990). Believing without belonging: Is this the future of religion in Britain? *Social Compass*, 37(4), 455–469. <https://doi.org/10.1177/003776890037004004>
- Davie, G. (2007). Vicarious religion: A methodological challenge. In N. T. Ammerman (Ed.), *Everyday religion: Observing modern religious lives* (pp. 21–35). Oxford University Press.
- Hajt, Dž. (2022). *Psihologija morala: O pravičnom umu ili mogu li politika i religija podijeliti dobre ljude*. Clio.
- Hejvud, E. (2005). *Političke ideologije: Uvod*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Iglton, T. (2017). *Kultura*. Clio.
- Jakelić, S. (2003). Sekularizacija: Teorijski i povijesni aspekti. In M. Vukomanović & M. Vučinić (Eds.), *Religijski dijalog: Drama razumijevanja* (pp. 59–89). Beogradska otvorena škola.
- Križan, M. (2008). *Interkulturni dijalozi i liberalna demokracija*. Politička kultura.
- Mojsi, D. (2012). *Geopolitika emocija: Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*. Clio.
- Pace, E. (2009). *Zašto religije ulaze u rat?*. Golden marketing & Tehnička knjiga.
- Papo, E. (2022, 17. februar). Oni su u Evropi, zašto se biju? (Inter-vju s Eliezerom Papom). *Nedeljnik*, 11(527), 42–43.
- Pavićević, V. (1988). *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*. BIGZ.
- Popadić, D., Žeželj, I., & Pavlović, Z. (2018). *Alatke istraživača. Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Clio.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini. Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest i maternji jezik* (2019). Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_B_E.pdf
- Ramet, S. P. (2002). *Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*. Westview Press.
- Ramet, S. P. (Ed.). (2014). *Religion and politics in post-socialist Central and Southeastern Europe: Challenges since 1989*. Palgrave Macmillan.
- Robertson, R. (1989). Globalization, politics and religion. In J. A. Beckford & T. Luckmann (Eds.), *The Changing Face Of Religion* (pp. 10–23). Sage Publications.

- Statistički bilten*. (1993). Br. 233. Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine. <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/Etnicka-obiljezja-stanovnistva-bilten-233.pdf>
- Špehar, H. (2013). *Laičnost u Europi: Povijest i institucionalizacija odnosa crkve i države u Francuskoj, Njemačkoj, Velikoj Britaniji i Hrvatskoj*. Politička kultura.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija II: Značenja. Teorije. Preplitanja. Susreti*. Čigoja štampa.
- Tišma, S. (2012). *Pitoma religiozna razmišljanja*. Kulturni centar Novog Sada.
- Trninić, D. (2018). *Religija u ogledalu vremena: Prilozi sociologiji sekularizacije*. Udruženje za filozofiju i društvenu misao.
- Trninić, D. (2023). Istraživanje socijalnih, demografskih, materijalnih i kulturnih aspekata života studenata/studentkinja javnih univerziteta u Republici Srpskoj. [Rad pripremljen i prihvaćen za objavljivanje].
- Tromp, P., Pless, A., & Houtman, D. (2020). 'Believing without belonging' in twenty European countries (1981–2008). De-institutionalization of Christianity or Spiritualization of Religion?. *Review of Religious Research*, 62, 509–531. <https://doi.org/10.1007/s13644-020-00432-z>
- Velikonja, M. (2004). *In hoc signo vinces: Vjerski simbolizam u ratovima u Hrvatskoj i BiH 1991–1995*. *Sarajevske sveske*, 5(5), 479–495.
- Vrcan, S. (1999). Novi izazovi za suvremenu sociologiju religije – Politizacija religije i religizacija politike u postkomunizmu. *Revija za sociologiju*, 30(1–2), 45–64. <https://hrcak.srce.hr/154407>
- Vrcan, S. (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Dalmatinska akcija.
- Vrcan, S. (2006). *Nacija, nacionalizam, moderna država: Između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija*. Golden marketing & Tehnička knjiga.
- Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini (2004). *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 5.

